

JANUSZ SZCZEPAŃSKI

Instytut Historii, Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie
<https://orcid.org/0000-0002-0862-3822>

Miasteczko rządowe Bodzanów (1808–1869) – wybrane problemy życia społeczno-gospodarczego

Niniejszy artykuł stanowi próbę zarysowania życia społeczno-gospodarczego Bodzanowa – najmniejszego miasteczka Mazowska północnego w czasach Księstwa Warszawskiego i w okresie Królestwa Polskiego (1808–1868). Przedstawia strukturę narodowościowo-wyznaniową i zawodową mieszkańców Bodzanowa, ich główne źródła utrzymania (rolnictwo, rzemiosło, handel), znaczenie dla życia gospodarczego miasteczka ludności żydowskiej. Autor wiele miejsca poświęca gospodarce finansowej władz miejskich, dochodom i wydatkom kasy miejskiej, sporom granicznym z właścicielami dóbr ziemskich, sąsiadujących z terytorium Bodzanowa. Przez pryzmat problematyki funkcjonowania władz miejskich Bodzanowa dostrzega przyczyny ekonomicznej stagnacji mazowieckich miasteczek, która w efekcie pod koniec lat 60. XIX w. doprowadziła do wydania ukazu cara Aleksandra II o zamianie większości miast Królestwa Polskiego na osady.

Słowa kluczowe: Bodzanów, XIX w., budżet, burmistrz, Mazowsze, miasteczko, rolnictwo, rzemiosło, szkolnictwo

W badaniach nad dziejami Mazowsza istotne miejsce zajmuje problematyka życia społeczno-gospodarczego ośrodków miejskich. Ich zwieńczeniem stanowią m.in. monografie mazowieckich miast, opracowane przez historyków, regionalistów specjalizujących się w dziejach wspomnianego regionu. Zrozumiałe, że

priorytet w owych badaniach stanowią monografie dużych ośrodków miejskich, najczęściej miast szczebla powiatowego. Należy jednak zaznaczyć, że dawny obraz mazowieckich miast nie będzie pełny bez uwzględnienia historii miasteczek, które dominowały pod względem ilościowym, a w II połowie XIX w. zostały zdegradowane do roli osad¹. Jednym z takich mazowieckich miasteczek był Bodzanów, który otrzymał prawa miejskie w 1351 r.

W czasach pruskich Bodzanów był jednym z miasteczek Mazowsza północnego. Leżało ono przy trakcie Płock–Wyszogród–Warszawa. Przez jego terytorium przepływała rzeczka Mołtawa, jeden z niewielkich dopływów Wisły. Bodzanów był najmniejszym miasteczkiem Mazowsza płockiego. W 1794 r. liczył 102 mieszkańców, podczas gdy Bielsk – 245 mieszkańców, Drobin – 420 mieszkańców i sąsiedni Wyszogród – 1588 mieszkańców. U schyłku XVIII w. Bodzanów był prawie w całości zamieszkały przez chrześcijan (odnotowano tu jedynie cztery osoby wyznania mojżeszowego), podczas gdy np. w Drobinie ludność żydowska stanowiła większość (231 osób). Żydzi stanowili także blisko 70% mieszkańców Wyszogrodu².

Szybki napływ ludności wyznania mojżeszowego do mazowieckich miast i miasteczek w dużej mierze był następstwem wydanego w 1797 r. przez władze pruskie Statutu Generalnego dla Żydów. Zezwalał on na zajmowanie się rzemiosłem i handlem jedynie ludności wyznania mojżeszowego zamieszkałej w miastach. Mieszkający w miastach mazowieccy Żydzi mogli być łatwiej zmuszeni do płacenia podatków. Dzięki kolejnemu dekretovi rządu pruskiego z 1802 r., znoszącemu przede wszystkim przywilej *de non tolerandis*, ludność żydowska zajmująca się szynkarstwem i arendą na wsi otrzymała możliwość swobodnego przechodzenia do miast³. Wspomniane dekrety rządu pruskiego zapoczątkowały napływ do Bodzanowa ludności żydowskiej. Nie był on jednak tak widoczny, jak w innych miastach i miasteczkach Mazowsza płockiego.

Z chwilą utworzenia Księstwa Warszawskiego Bodzanów leżał w administracyjnych granicach departamentu płockiego i powiatu wyszogrodzkiego, był najmniejszym ośrodkiem miejskim wyżej wymienionych jednostek administracyjnych.

Kłopoty finansowe i aprowizacyjne związane z wojnami napoleońskimi nie przerywały jednak prac związanych z organizacją nowej administracji. Komisja Rządząca na sesji w dniu 12 września 1807 r. zatwierdziła wybory magistratów w wielu miastach departamentu płockiego, w tym także w Bodzanowie. Burmistrzem Bodzanowa w okresie Księstwa Warszawskiego był nadal Hawemann, a pozostałymi członkami magistratu kasjer Szymon Kondracki i radny Kuliński⁴.

¹ Szeroko na ten temat J. Szczepański, *Przemiany społeczno-gospodarcze miast Mazowsza Północnego w XIX i XX wieku (do 1939 r.). Zarys problematyki badawczej*, [w:] J. Szczepański, R. Turkowski (red.), *Miasta Mazowsza w XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia społeczno-gospodarcze i kulturowe (do 1939 r.)*, Pułtusk–Warszawa 2013, s. 13–28.

² J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. II, Poznań 1962, s. 899–1107.

³ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej*, [w:] *Spółceństwo Królestwa Polskiego*, t. II, Warszawa 1966, s. 185.

⁴ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1984, s. 478–479.

Tab. 1. Struktura wyznaniowa mieszkańców miast powiatu wyszogrodzkiego w 1808 r.

Miasto	Liczba ludności		Łącznie
	Żydzi	Chrześcijanie	
Wyszogród	2883	307	3190
Płock	1932	2018	3950
Bielsk	184	122	306
Drobin	1607	110	1777
Bodzanów	64	103	167
Płońsk	2801	506	3307
Sochocin	67	120	187
Zakroczym	239	157	396
Czerwińsk	72	82	154

Źródło: *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, „Kwartalnik Statystyczny”, Warszawa 1925, s. 99–100.

W epoce napoleońskiej życie gospodarcze miast Mazowsza płockiego musiało być dostosowane do wymogów ciągłych wojen. Zakres gospodarki Bodzanowa – najmniejszego miasta powiatu wyszogrodzkiego – był bardzo skromny.

W okresie Księstwa Warszawskiego dochody roczne Bodzanowa były niewielkie i kształtowały się na poziomie 700–800 złp. O dochodach miasteczka decydowały wówczas głównie podatki (składki) od jego mieszkańców oraz dzierżawy jedno-roczne, wśród których jedynie występowała dzierżawa dochodów z brukowego.

Wydatki kasy miejskiej Bodzanowa musiały być dostosowane do uzyskiwanych dochodów. Najlepiej ilustruje to budżet, czyli etat miejski – jak to wówczas określano. W pierwszej grupie wydatków miejskich na lata 1809/1810 znajdowały się pensje dla pracowników magistratu [burmistrza i kasjera (kanclerza), sługi miejskiego]. Drugą grupę wydatków stanowiły koszty utrzymania urzędów komunalnych i ich remontów, trzecią – „potrzeby” ratusza⁵.

Etat kasy miejskiej Bodzanowa na lata 1809/1810

I.	DOCHODY	
1.	Dochody stałe	
	składki od obywateli	340 złp
	dochody z kasy prowincjonalnej, płockiej	120 złp
2.	Dochody niestałe	
	za prawo miejskie	32 złp
	z kar policyjnych	18 złp
3.	Z dzierżaw	
	z brukowego	224 złp 15 gr
	RAZEM	734 złp 15 gr

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 4236, k. 27–29.

II. WYDATKI

1. Pensje	
Burmistrzowi i kasjerowi	108 złp
Słudze miejskiemu	100 złp
Skupnikowi za 2-tygodniową rewizję z Wyszogrodu	48 złp
2. Budowle i reperacje	
Remont mostu na strudze	240 złp
Utrzymywanie ogniowych porządków	30 złp
3. Potrzeby ratusza	
Wynajem i opał izby dla burmistrza i na sesje	48 złp
Materiały piśmienne	30 złp
Prenumerata gazet rządowych	12 złp
Pocztowe i dla pośłańców	12 złp
4. Wydatki nieprzewidziane (extraordynaryjne)	
Kalkulator prefekturalny za rewizję rachunkową	6 złp
Wydatki nieprzewidziane (zostało)	100 złp 15 gr
RAZEM	734 złp 15 gr

Okazało się, że mieszkańcy Bodzanowa zalegali z opłatą podatku (składki) do kasy miejskiej jeszcze z lat 1804–1806 w łącznej kwocie 240 złp. Ze względu na „biedę” wielu mieszkańców Bodzanowa podprefekt powiatu wyszogrodzkiego Łuszczewski wyszedł z propozycją do władz zwierzchnich o umorzenie powyższych zaległości⁶.

Szczupła obsada urzędów miejskich powodowała konieczność kumulacji obowiązków. Z tych względów burmistrz Bodzanowa sprawował jednocześnie obowiązki kasjera (lub kanclerza). Powyższa sytuacja sprzyjała dokonywaniu nadużyć, chociaż często miały miejsce wypadki bezpodstawnych oskarżeń burmistrza Bodzanowa wywołanych zawiścią. W związku z zaistniałą sytuacją podprefekt wyszogrodzki wystąpił z inicjatywą, aby władze rządowe dołożyły do rocznej pensji burmistrza Bodzanowa dodatkowo 500 złp.⁷

We wrześniu 1810 r. mieszkańcy Bodzanowa zbuntowali się przeciwko samowoli burmistrza Hawemanna. Uznano go niegodnym sprawowania urzędu w Bodzanowie, gdyż:

- „1. z przyczyn pijaństwa w postępowaniu urzędowym z mieszkańcami używał słów obelżywych i bicia,
2. że nierównym rozkładem ciężarów publicznych mieszkańców przeciążał,
3. że przyjeżdżających do miasta kramarzy do niesprawiedliwych opłat na swoją korzyść pociągał,

⁶ Tamże, sygn. 4262, s. 47–48.

⁷ Tamże. Podprefekt Łuszczewski był pewien, że wówczas będzie szansa na właściwego burmistrza Bodzanowa, który będzie się „przykładał do pracy i świecił przykładem osobnych obyczajów”.

4. że opłaty za konie na extrapocztę brane sobie przywłaszczył,
5. że podejrzanych ludzi o kradzież dawszy się przekupić na wolność wypuszczał,
6. że gwardzistów namawiał do nieposłuszeństwa Podprefektowi”⁸.

Po pozbawieniu władzy Hawemanna w 1811 r. pełniącym obowiązki burmistrza Bodzanowa został miejscowy nauczyciel Tomasz Pniewski. W latach 1811–1812 poza Tomaszem Pniewskim władze miasta stanowili członkowie Rady Miejskiej: przewodniczący – Józef Rogulski oraz radcy Adam Kosecki i Franciszek Pleksiński⁹.

Dużym wyzwaniem dla władz Bodzanowa, poza obowiązkiem kwaterunku często przechodzących wojsk, była konieczność regularnych napraw mostu i grobli na rzece Mołtawie. W niejednym raporcie pisano, iż one to „z przyczyny znacznego przechodu wojska niemałej ruinie podpadły”¹⁰.

Remontem mostu na Mołtawie zajmowały się też władze powiatu wyszogrodzkiego, a nawet departamentu plockiego. Trakt Wyszogród–Płock często służył przemarszowi wojsk. Kursowały nim także dyliżanse pocztowe. Jesienią 1809 r. prefekt powiatu wyszogrodzkiego – J. Łuszczewski świadom, że „dochody miasta wystarczają zaledwie na pensję dla burmistrza”, podjął decyzje o przyznaniu bezpłatnego budulca z boru w Podgórzu (lasy narodowe) na remont mostu w Bodzanowie. Jego kasa miejska miała natomiast opłacić prace cieśli i innych robotników¹¹.

Odrementowany most i grobla w Bodzanowie wiosną 1810 r. zostały zerwane przez „rozpuszczające się lody”. W maju 1810 r. prefekt departamentu plockiego Rajmund Rembieliński zdecydował o budowie nie jednego, a dwóch nowych mostów na Mołtawie w Bodzanowie. Przystąpił również do szukania środków finansowych będących w gestii Departamentu Dróg i Mostów¹².

Koszt usypania nowej grobli i budowy dwóch kamiennych mostów w Bodzanowie miał wynosić 720 złp.; w tym koszt materiałów budowlanych (drewno i kamienie) – 254 złp., robocizna – 466 złp. Materiał budowlany miał być zwieziony bezpłatnie do Bodzanowa przez włościan okolicznych wiosek. Całość prac miał wykonać cieśla Weatland¹³.

30 października 1810 r. podprefekt Łuszczewski informował prefekta Rembielińskiego, że „most w Bodzanowie jest już ukończony. Do usypania tylko grobli potrzeba przez 8 dni po pięćdziesiąt fur i ludzi”¹⁴.

---

⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4263, s. 126–127. Sprawę burmistrza Hawemanna rozpatrywał przysłany z Warszawy radca stanu Taczanowski.

⁹ Tamże, s. 16.

¹⁰ Tamże, sygn. 4262, s. 20, sygn. 4263, s. 53.

¹¹ Tamże, sygn. 4262, s. 1–2. Mieszkańcy Bodzanowa natomiast byli zobowiązani do bezpłatnego przewiezienia drewna z Podgórza.

¹² Tamże, sygn. 4262, s. 10–12.

¹³ Tamże, s. 20–31. Szerokość jednego mostu miała wynosić 22 stopy, wysokość muru – 6 stóp.

¹⁴ Tamże, sygn. 4266, s. 51–53. Prefekt Rembieliński przyczynę opóźnienia realizacji powyższej inwestycji w Bodzanowie dostrzegł „w opieszłości podprefekta wyszogrodzkiego”.

W 1810 r. miały miejsce starania władz Bodzanowa, by przywrócić miastu dochody z polowania na okolicznych polach w wysokości 45 złp. rocznie. Zostały one odebrane miastu Bodzanów w 1800 r. przez władze pruskie. Od 1808 r. dochody te dzierżawiła, należąca do dóbr narodowych, Ekonomia Mąkolin. W lutym 1811 r. starania władz Bodzanowa o przywrócenie miastu dochodów z dzierżawy polowania zakończyły się sukcesem¹⁵.

Nie było natomiast szans na przywrócenie miastu Bodzanów dochodów z propinacji. W czasach Księstwa Warszawskiego prawo do propinacji w Bodzanowie miał nadal starosta Onufry Bromirski oraz ksiądz Wolicki, przełożony Zgromadzenia PP norbertanek płockich. Za jego to sprawą, zdaniem władz rządowych, mieszkańcy Bodzanowa z prawa do propinacji „zostali wyzuci”¹⁶.

Analiza dochodów kasy miejskiej Bodzanowa za lata 1811–1812 zezwala stwierdzić, że urosły one nieznacznie w stosunku do lat 1809/1810. Dzierżawcami dochodów z brukowego byli: w 1811 r. przewodniczący Rady Miejskiej Józef Rogulski, a w 1812 r. radny Franciszek Pleksiński¹⁷.

W 1812 r. doszło do konfliktu mieszkańców Bodzanowa z pełniącym od roku swój urząd burmistrzem Tomaszem Pniewskim. Podprefekt wyszogrodzki Łuszczewski skarżył się, że owe zatargi był często „załatwiać przymuszony”, a ich przyczyną była „zła konduita i niezdolność” burmistrza¹⁸.

Rada Miejska Bodzanowa podjęła starania o zatrudnienie nowego burmistrza. Wkrótce przekonano się, że żaden z kandydatów nie chce urzędować za 186 zł pensji rocznej, nie chce się podjąć tak „przykrego urzędowania”. Pracy na stanowisku burmistrza Bodzanowa nie chciał się nawet podjąć żaden z wójtów sąsiednich gmin wiejskich. Burmistrzem nie mógł zostać żaden z mieszkańców Bodzanowa, gdyż „najcućsi z nich ledwie podpisać się zdołają”¹⁹.

Pilną więc potrzebą stało się utworzenie w Bodzanowie szkoły elementarnej rządowej. Została ona uruchomiona w 1811 r. Bodzanowska szkoła mieściła się w wynajmowanym mieszkaniu, za które miasto płaciło roczny czynsz w wysokości 90 zł. Zatrudnionemu w niej nauczycielowi Tomaszowi Pniewskiemu nie gwarantowano mieszkania. Nie otrzymywał on też odrębnej pensji, a ekwiwalentem za jego pracę był „fundusz w gruncie na nauczyciela”²⁰.

Do szkoły w Bodzanowie uczęszczała niewielka liczba dzieci (16 chłopców i 9 dziewcząt) pochodzących wyłącznie z miasteczka. W 1811 r. zawieszono za-

¹⁵ Tamże, sygn. 4266, s. 38–40, s. 62–63. Decyzja Nadleśniczego Generalnego kasa Nadleśnictwa Rypińskiego miała zwrócić kasie miejskiej Bodzanowa kwotę w wysokości 14 złp.

¹⁶ Tamże, s. 169–170.

¹⁷ Tamże, sygn. 4263, s. 17–18, s. 59–69. Posiedzenia Rady Miejskiej w Bodzanowie odbywały się w wynajętej izbie od p. Pokorskiego

¹⁸ Tamże, sygn. 4263, s. 1–3.

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu*. T. 1, *Wypisy z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku*, zebrał i do druku przygotował ks. M. M. Grzybowski, Warszawa–Łowicz 1995, s. 31; *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, wybór, wstęp i opracowanie K. Poznański, Warszawa 1993, s. 385.

jęcia lekcyjne, gdyż dotychczasowy nauczyciel Tomasz Pniewski zaczął pełnić obowiązki burmistrza²¹.

Rok 1812 upłynął pod znakiem wyprawy Napoleona na Rosję. Można przyjąć, że przez Mazowsze północne od kwietnia do czerwca przeszło blisko 130 tys. żołnierzy, rabując wsie i miasteczka. Mieszkańcy Bodzanowa zostali ogołoceni z żywności oraz paszy dla zwierząt. Przyjmowano to jednak jako akt poświęcenia dla ojczyzny, zwycięstwo Napoleona nad Rosją miało przynieść pełną niepodległość Polski. Rzeczywistość okazała się jednak okrutna. Począwszy od grudnia 1812 r. przez Mazowsze Płockie zaczęły się przemieszczać resztki pobitej Wielkiej Armii. Niezależnie od nastrojów starano się im zapewnić żywność, opiekę medyczną, środki transportu²².

W lutym 1813 r. w Bodzanowie i w innych miasteczkach Mazowsza Płockiego pojawiły się wojska cara Aleksandra I, co spowodowało konieczność ich aprowizacji. Rozpoczęła się krótkotrwała, mająca miejsce do 1815 r. okupacja rosyjska²³.

Kolejnym ważnym okresem w dziejach Bodzanowa były lata Królestwa Kongresowego. W świetle nowego podziału administracyjnego ziem Mazowsza Bodzanów znalazł się w województwie płockim, obwodzie i powiecie płockim. Powiat płocki ponownie został utworzony w miejsce zlikwidowanego powiatu wyszogrodzkiego.

W latach 1815–1817 burmistrzem Bodzanowa był Stefan Tylicki. Stosownie do postanowienia Księcia Namiestnika z 30 maja 1816 r. o zarządzie miast w posiedzeniach magistratu miało uczestniczyć czterech ławników, wyznaczonych spośród mieszkańców miasta, posiadających nieruchomości. Poza burmistrzem pieczę nad funkcjonowaniem życia w Bodzanowie miał przewodniczący Rady Miejskiej – Józef Rogulski, ławnik Bartłomiej Wiśniewski oraz radcy Adam Kosecki i Franciszek Pleksiński²⁴.

Władze Królestwa Kongresowego poczyniły starania o wzmocnienie i usprawnienie działalności urzędów municypalnych. W 1818 r. pełnię władzy administracyjnej i policyjnej w mieście przekazano burmistrzom. 10 lutego 1818 r. burmistrzem „policyjnym” w Bodzanowie został Mateusz Nowicki. Do zadań burmistrza i innych członków bodzanowskiego magistratu należały: pobór wszelkich podatków i składek, nadzór nad kasą miejską i rachunkowością, targami, miarami i wagami, nad handlem i rzemiosłem. Ich obowiązkiem było także sporządzanie budżetów, utrzymywanie w porządku rynku i ulic, mostów itp.²⁵

---

²¹ Tamże.

²² A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, [w:] J. Szczepański (red.), *Dzieje Mazowsza – lata 1795–1918*, t. III, Pułtusk 2012, s. 72–74.

²³ „Dziennik Urzędowy Departamentu Płockiego” 1815, nr 219, s. 2. W okresie styczeń–luty 1815 r. magazyn w Wyszogrodzie, do którego żywność także dostarczali mieszkańcy Bodzanowa i okolic rosyjskim żołnierzom, miał wydać 3397 korców żyta, 357 korców kaszy i 2030 korców owsa.

²⁴ AGAD, KRSW, sygn. 4264, s. 2–29; sygn. 4265, s. 251.

²⁵ Tamże, sygn. 4264, s. 25; A. Suligowski, *Rys historyczny dotyczący zarządu miast w Królestwie Polskim*, Radom 1907, s. 9.

20 stycznia 1819 r. burmistrz Bodzanowa Nowicki awansował, otrzymując ofertę pracy w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Warszawie. Po jego odejściu obowiązki burmistrza sprawowali w Bodzanowie społecznie kasjer Bartłomiej Wiśniewski i Józef Rokicki. Odnotowano wówczas wiele nieprawidłowości przy pobieraniu podatków i niewłaściwych decyzji w kwestii remontów w mieście²⁶.

Przykład Bodzanowa potwierdza tezę, że w owym czasie często miastami na Mazowszu Płockim zarządzały osoby niekompetentne, ale aroganckie wobec mieszkańców, także wykorzystujące władzę w celu szybkiego bogacenia się. W efekcie prowadzone były liczne dochodzenia dyscyplinarne o popełnione nadużycia. W latach 1817–1818 wznowiono proces przeciwko Hawemannowi – burmistrzowi Bodzanowa w czasach pruskich i w okresie Księstwa Warszawskiego. Stało się to możliwe, gdy odnaleziono „zagubione” akta jego sprawy w aktach Prefektury Płockiej²⁷.

Nadużycia finansowe przypisano również burmistrzowi Stefanowi Tylickiemu. Miał on narazić kasę miejską Bodzanowa na stratę 777 złp 11 gr, co wynikało z faktu, że „miasto nie wykorzystało należycie dochodów z dzierżawy gruntu 4 jarych i ogrodu”²⁸.

Z chwilą zakończenia pracy w KRSW w Warszawie w dniu 3 sierpnia 1820 r. Mateusz Nowicki złożył podanie o przywrócenie go na stanowisko burmistrza Bodzanowa lub innego z miast Mazowsza lub Kujaw. Po kilku miesiącach oczekiwania, w grudniu 1820 r. Mateusz Nowicki ponownie został burmistrzem Bodzanowa²⁹.

Największym wyzwaniem dla burmistrza Nowickiego było przeciwstawienie się zamiarom władz województwa płockiego zmierzającym do pozbawienia Bodzanowa praw miejskich. Głównym tego powodem miały być niskie dochody kasy miejskiej Bodzanowa, niezezwalające na realizację podstawowych zadań ośrodka miejskiego, a zwłaszcza pokrycia kosztów utrzymania burmistrza.

Według prezesa Komisji Województwa Płockiego Floriana Kobylińskiego: „Miasto rządowe Bodzanów na trakcie warszawskim w obwodzie płockim sytuowane ludności 335 głów liczące, z samych mieszkańców rolników złożone, dla ubóstwa tychże jest obrazem pustkowie i nie masz żadnej nadziei, aby za staraniem tychże mogło być przywiedzionym do lepszego stanu i porządku”³⁰.

Podobną opinię na temat Bodzanowa miał też – wciąż przez miasteczko to przejeżdżający – Wincenty Hipolit Gawarecki. W swoim opracowaniu na temat

²⁶ AGAD, KRSW, sygn. 4264, s. 28–29.

²⁷ Tamże, sygn. 4263, s. 86, s. 126–127; AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1815–1831, sygn. 80, s. 70. Zakończenie procesu byłego burmistrza Bodzanowa, prowadzonego przez Komisję Województwa Płockiego, przyspieszyło zainteresowanie ze strony Prokuratora Generalnego – J.K. Szaniawskiego.

²⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4265, s. 60–61.

²⁹ Tamże, s. 25.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4265, s. 29.

miejscowości ziemi wyszogrodzkiej w 1820 r. napisał, że w Bodzanowie „targów nie bywa, mieszkańcy z rolnictwa, a w małej części z rzemiosł utrzymują się, w dzisiejszym stanie miasteczko Bodzanów upada dla braku handlu”³¹.

W tym czasie, gdy zadania burmistrza Bodzanowa wykonywali społecznie radni, prezes Komisji Wojewódzkiej Płockiej Florian Kobyliński, prawdopodobnie współpracując z byłym starostą płockim Onufrym Bromirskim – właścicielem dóbr Mąkolin, w dniu 8 lipca 1820 r. wystosował pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (KRSW) o akceptację propozycji zamiany miasta Bodzanów na osadę wiejską³².

Dzięki warszawskim wpływom i staraniom burmistrza Nowickiego KRSW po zorientowaniu się w przyczynach kłopotów finansowych Bodzanowa i analizie jego budżetów za ostatnie lata odrzuciła wniosek władz wojewódzkich. Podjęła się też mediacji na rzecz przywrócenia miasteczku prawa do propinacji, zagarniętego przez byłego starostę płockiego.

W piśmie KRSW do Komisji Województwa Płockiego z 23 maja 1821 r. czytamy: „Nie mogąc przychylić się do prośby z dn. 8 lipca 1820 r. o zamianę miasteczka Bodzanów na osadę wiejską z powodów, iż:

1. w opisie historycznym wyrażono, iż miastu służy prawo propinacji, i że nawet po zagarnięciu jej przez wieś narodową Monkolin z tejże zysk, czyli czopowe do kasy miejskiej;
2. iż Miasteczko to ma dochody podług zatwierdzonego etatu na sumę zł 1538 gr 19 wynoszące, a za przywróceniem zabranych dochodów powiększyć się mogące, poleca się, aby przedsięwzięte środki potrzebne do zwrócenia Miastu praw jego skutku czego jak najrychlej oczekuje”³³.

18 czerwca 1821 r. burmistrz Mateusz Nowicki zorganizował spotkanie w Bodzanowie z Dozorcą Miast, na które zaproszono 11-osobową delegację starszych mieszkańców Bodzanowa. W obecności Dozorcy Miast i burmistrza przedstawiciele mieszkańców Bodzanowa zeznali, że dawniej „mieszczanie sami dla siebie wódkę i piwo w Bodzanowie nie tylko fabrykowali, ale nadto w Mieście szynkowali”³⁴.

Władze wojewódzkie nie rezygnowały jednak z dalszych starań o pozbawienie Bodzanowa praw miejskich. Świadczy o tym kolejne pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 5 listopada 1821 r., w którym czytamy: „Ponieważ Miasto Bodzanów żadnego tytułu do żądania

---

³¹ W.H. Gawarecki, *Opis Topograficzno-Historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej*, Warszawa 1825, s. 43.

³² Tamże, sygn. 4264, s. 30. Aby starania o pozbawienie Bodzanowa praw miejskich były bardziej skuteczne, „Komisja Wojewódzka w zamiarze przekonania Rządu o jego sytuacji i wielu przedsięwzięciach środków skuteczniejszych do uporządkowania, zesłała Budowniczego w celu zrobienia opisu stanu budowli eksystującej i sporządzenia planu sytuacyjnego”.

³³ KRSW, sygn. 4264, s. 52.

³⁴ Tamże, s. 60–70. Na protokole ze spotkania z Dozorcą Miast podpisali się kolejno: Jan Kuliński – l. 68, Franciszek Pieksiński – l. 58, Jan Bodalski – l. 55, Roman Kosecki – l. 63, Jan Pokorski – l. 78, Szymon Rogulski – l. 66, Jan Nyrsewitz – l. 63, Wawrzyniec Kuliński – l. 72, Franciszka Pokorska – l. 65, Agnieszka Makowska – l. 78, Jadwiga Majerkiewiczowa – l. 80.

zwrotu utraconego prawa propinacji przywieźć nie jest w stanie, zaś twierdzenie 11 mieszczan pod dniem 18 czerwca 1821 r. przez Dozorcę Miast protokolarnie badanych na ich stronę jako w przedmiocie odzyskania tegoż prawa interesowanych osób, dowodu przekonywującego stanowić nie może, przeto mniemam iż przedsięwzięcie jakichkolwiek środków do rewindykowania prawa propinacji już dawno utraconego czyniłoby się na próżno. Zatem jeżeli fundusz utrzymywania w tym miasteczku Burmistrza tylko na dochodzie spodziewanym z propinacji miałby być opartym lub mieszkańców do ponoszenia składki niechętnych ciężzył corocznie. Tedy raczej zgodnie z opinią Komisji Wojewódzkiej w rozprawie z dnia 8 lipca 1820 r. Miasteczko Bodzanów za Osadę Wiejską zadeklarować nie byłoby od rzeczy, zwłaszcza gdy Mieszczenie na wypadek nie zwrócenia sobie użytku propinacji sami tej odmianie z miasta na wolną osadę nie są przeciwnymi³⁵.

Podczas częstych, zarządzanych w 1821 r. kontroli w budynku, gdzie władze miejskie Bodzanowa urzędowały, poddawano krytyce m.in. stan „utensyliów” kasy miejskiej³⁶.

Przedmiotem krytyki ze strony władz wojewódzkich był także fatalny stan niewystarczającego sprzętu przeciwpożarowego w Bodzanowie, na który składały się: dwa bosaki z drągami oraz „stągiew stara z dwiema obręczami żelaznymi do użytku niezdatna”³⁷. Wskazywano również na brak finansowych możliwości respektowania nowych rządowych zarządzeń przez władze Bodzanowa w sprawie chociażby budowy domów.

Gdy próby pozbawienia Bodzanowa praw miejskich nie powiodły się, Komisja Województwa Płockiego, ratując swoją reputację, szukała środków zaradczych mających na celu wydzwignięcie Bodzanowa z trudnej sytuacji finansowej. Zaproponowała więc, aby przynajmniej część mieszkańców Bodzanowa przystąpiła do budowy nowych domów. Wnioskowała, aby Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych wraz z Komisją Rządową Przychodów i Skarbu zezwoliła mieszkańcom Bodzanowa na sprzedaż z okolicznych lasów rządowych drewna po zniżkowych cenach oraz zgody na to, aby koszt zakupu drewna spłacać w ratach przez kilka lat³⁸.

Pustki w kasie miejskiej Bodzanowa decydowały o braku podejmowanych inwestycji. W 1826 r. zdecydowano się jedynie na remont starej studni w rynku, której groziło zawalenie³⁹.

Liczba mieszkańców rządowego miasteczka Bodzanów powoli wzrastała. W 1817 r. liczył on 249 mieszkańców. Zgodnie z *Opisem Topograficzno-Histo-*

³⁵ AGAD, KRSW, sygn. 4264, s. 71–72.

³⁶ Tamże, sygn. 4264, s. 30. W świetle sporządzonego protokołu na wspomniane „utensylia” składały się: „Pieczęć burmistrzowska, dwie skrzynki do akt stare, spróchniałe, kałamarz, kajdanki bez klódki. Do ważenia: pięć ołowianych funtów o wadze: 5, 3, 2, 1 i pół, jeden funt mosiężny; Do mierzenia: łokieć drewniany stary, łokieć żelazny, garniec blaszany i pół garnca blaszanego, kwarta blaszana, półkwartek, kwaterek oraz kwatka drewniana nowa okuta”.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 30–32.

³⁹ Tamże, sygn. 4265, s. 109.

rycznym Ziemi Wyszogrodzkiej sporządzonym przez Wincentego Hipolita Gawareckiego: „W roku 1820 było w tym miasteczku chrześcijan głów 233, żydów 31, innych wyznań osób 4, w ogóle ludność 268 głów wynosiła, domów drewnianych jest 53. Assekuracja tychże do Towarzystwa ogniowego w summie zł 30.925 podana”⁴⁰.

W 1827 r. Bodzanów liczył 399 mieszkańców, w tym 90 Żydów, co stanowiło 22,6% ogółu mieszkańców miasteczka W położonej najbliższej Bodzanowa wsi rządowej Chodkowo zamieszkiwały wówczas 63 osoby⁴¹.

Jakkolwiek konstytucja z 1815 r. wprowadzała równość obywateli Królestwa Polskiego, odnosiło się to wyłącznie do chrześcijan. Żydzi zostali pozbawieni praw obywatelskich i cywilnych⁴². Władze kontynuowały politykę rządu Księstwa Warszawskiego w zakresie tworzenia w większych miastach odrębnych dzielnic żydowskich – rewirów. W Bodzanowie żydowski rewir faktycznie nie został wprowadzony. Świadczy o tym chociażby treść pisma sekretarza Komisji Województwa Płockiego z 25 lipca 1825 r. w sprawie zezwolenia na budowę domu Hersza Kohna: „Wprawdzie w mieście Bodzanowie wedle zatwierdzonego planu jest odosobniony Rewir Żydowski, a plac na którym Hersz Kohn budować zamierza nie jest w terytorium onego położony, zważając jednak, że miasto Bodzanowo, w obecnym nawet zabudowań zakresie, w tychże budowlach upada, zdaje się, iż nakłonienie Żydów, aby nie wśród Miasta, lecz w wyznaczonym dla nich rewirze budowali się, pozwoliłoby w korzyści zupełnie Miasta spustoszenie, z tych więc powodów, raczy Komisja Wojewódzka udzielenia konsensu”⁴³.

Hersz Kohn uzyskał więc zgodę na budowę domu przy ul. Warszawskiej (poza rewirem) „na placu 21, z drzewa, z kominem murowanym i dachem z materiału twardego”⁴⁴.

W pierwszych latach Królestwa Polskiego handlem i rzemiosłem w Bodzanowie trudniła się wyłącznie ludność żydowska. W 1819 r. do najbogatszych Żydów w mieście należeli dwaj kupcy, tzw. kramarze: Ojzer Mośkowicz i Hersz Kałmowicz. Ich przedmiotem handlu były głównie produkty rolnicze oraz towary pochodzące z innych regionów. W przeciwieństwie do mieszkańców Bodzanowa, zajmujących się rolnictwem, zamieszkiwali oni w rynku, który stanowił główny punkt handlowy miasteczka⁴⁵.

Liczba żydowskich rzemieślników w Bodzanowie systematycznie wzrastała. W 1819 r. było ich sześciu, 10 lat później w Bodzanowie zamieszkiwało już zaś 17 rzemieślników narodowości żydowskiej. Znamienne, że w czasach Królestwa

---

⁴⁰ W.H. Gawarecki, *Opis Topograficzno-Historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej*, Warszawa 1825, s. 43.

⁴¹ *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, Warszawa 1827, s. 28, s. 66.

⁴² Szeroko na ten temat J. Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 51–52.

⁴³ KRSW, sygn.4265, s. 431–432. Pismo Sekretarza Komisji Województwa Płockiego do K. W. Płockiego z 25 lipca 1825 r.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ AGAD, KRSW, sygn. 4263, s. 167.

Kongresowego nie tylko rolnictwo, ale także rzemiosło stało się głównym źródłem utrzymania dla ludności polskiej Bodzanowa.

Ze sporządzonej w 1830 r. „Listy wszystkich kupców i kramarzy oraz wszelkich rzemieślników i profesjonalistów w mieście Bodzanowie zamieszkałych do opłaty kanonowej na rzecz Kasy Miejskiej pociągnąć się mających” wynika, że dwaj żydowscy kupcy Ojzer Goldberg i Lajzer Kohn należeli do najbogatszych mieszkańców Bodzanowa. Charakterystyczne, iż Polacy (czterej „przekupnicy”) również zaczęli się parać drobnym handlem. Polscy mieszkańcy Bodzanowa coraz częściej zajmowali się także rzemiosłem. W 1830 r. wśród 27 bodzanowskich rzemieślników było 11 Polaków (czterech szewców, dwóch kowali, dwóch piekarzy, garbarz, cieśla i młynarz). Resztę zawodów rzemieślniczych wykonywali Żydzi. Najwięcej wśród nich było krawców (osiem osób). W 1830 r. do najbogatszych żydowskich rzemieślników Bodzanowa należeli dwaj rzeźnicy – Kałma Kohn i Wołek Goldbaum⁴⁶.

W okresie Królestwa Kongresowego Bodzanów nadal był miasteczkiem typowo rolniczym. W 1819 r. na jego terytorium było 435 mórg przeznaczonych na produkcję rolną, w tym pod gruntami ornymi i ogrodami – 405 mórg, a pod pastwiskami i łąkami – 30 mórg. W tym czasie rolnictwo było jedynym źródłem utrzymania dla 46 bodzanowskich rodzin⁴⁷.

Zanim w Bodzanowie pojawili się żydowscy przedsiębiorcy, dzierżawcami dochodów kasy miejskiej Bodzanowa byli wyłącznie zamieszkujący w miasteczku „sławetni” obywatele. W 1819 r. dzierżawcą dochodów brukowego i jarmarcznego był Karol Wasiński, a dzierżawcą dochodów z ogrodu i łąki – Jan Kuliński⁴⁸.

Wysokość dzierżawy brukowego i jarmarcznego na 1826 r. ustalono podczas licytacji w dniach 4 listopada i 9 grudnia 1825 r. W porównaniu z latami poprzednimi zmalała z 500 złp do 300 złp rocznie⁴⁹.

Niewielkie korzyści miastu Bodzanów przynosiła dzierżawa dochodów z polowania, w 1819 r. wynosiła ona 16 złp. Dzierżawcami na ogół byli właściciele okolicznych dóbr ziemskich. W latach 1815–1817 był nim Andrzej Lasocki, od 1817 r. – Rościszewski. O terminie licytacji dochodów kasy miejskiej Bodzanowa z polowania zawsze informowali z ambony księza okolicznych parafii dekanatu bodzanowskiego⁵⁰.

W latach Królestwa Kongresowego dał znać o sobie ostry konflikt między mieszkańcami Bodzanowa a starostą płockim Onufrym Bromirskim. Był on wła-

⁴⁶ Tamże, sygn. 4265, s. 277–279.

⁴⁷ Tamże, sygn. 4263, s. 167–168; sygn. 4266, s. 191–195. Składka od jednego zagonu uprawianego gruntu wynosiła 1 złp 18 gr.

⁴⁸ Tamże, s. 143–153. Karol Waśniewski został dzierżawcą dochodów z brukowego i jarmarcznego podczas licytacji, w której uczestniczyło kilka osób: „sławetny Franciszek Pleksiński (radca)”, Marcin Bodalski oraz Antoni i Bartłomiej Wiśniewscy.

⁴⁹ Tamże, sygn. 4265, s. 67–68. Prezes KWP był przekonany, że „przeszła dzierżawa zbyt była wyciągnięta, czego to samo jest dowodem, że przeszły dzierżawca znany dosyć zamożnym mieszkańcem miasta Bodzanów dużo upadł, a nawet w zupełności nie uiścił się dotąd”.

⁵⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4263, s. 143–144, s. 155–156.

ścicielem sąsiadujących z Bodzanowem wsi prywatnych: Miszewko Garwackie, Małoszewo i Krawieczyn. Oskarżał bodzanowskich mieszczan, że już od 1700 r. wycinali oni drzewo na opał i do celów budowlanych⁵¹.

Znacznie większą wagę władze Bodzanowa przykładały do sporu ze Skarbem Publicznym, odnoszącego się do prawa propinacji trunków w mieście. W 1820 r. rozpoczęły się intensywne poszukiwania oryginału przywileju, potwierdzającego prawo mieszkańców Bodzanowa do propinacji, odebranego im przez władze pruskie na rzecz skarbu państwa. Nie przyniosły one spodziewanego efektu, mimo że nawet były prowadzone wśród akt poklasztornych panien norbertanek. Poza próbą przywróceniu prawa do propinacji w 1826 r. władze Bodzanowa czyniły też starania o zaprowadzenie w miasteczku 10 jarmarków oraz udzielenie pożyczki zapomogowej na budowę domów w mieście, m.in. gmachu ratusza⁵².

Za rozwój szkolnictwa elementarnego w okresie Królestwa Kongresowego odpowiedzialna była Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W jej imieniu za funkcjonowanie szkół w poszczególnych województwach odpowiadały tzw. dozory szkolne. W latach 1817–1824 w skład dozoru szkolnego województwa płockiego wchodził m.in.: Adam Michał Prażmowski – senator i biskup płocki, Florian Kobyliński – prezes Komisji Województwa Płockiego i Józef Brzozowski, komisarz wojewódzki Wydziału Oświecenia. W miasteczkach dozór szkolny zwyczajowo składał się z proboszcza, burmistrza i ławnika oraz dziedzica⁵³.

Z inicjatywy biskupa płockiego Adama Michała Prażmowskiego w 1817 r. zarządzono wizytację wszystkich szkół elementarnych w diecezji płockiej, dzięki której można uzyskać także pewne dane o funkcjonowaniu szkoły elementarnej w Bodzanowie⁵⁴.

W raporcie z wizytacji z 1817 r. przeprowadzonej na terenie parafii Bodzanów czytamy: „[...] Ta szkoła jest pod dozorem proboszcza. Nauczyciel teraźniejszy nazywa się Tomasz Pniewski, przybył ze wsi Kulan parafii wiecznińskiej obwodu mławskiego, od JW. Ks. proboszcza Karola Mireckiego dziekana kolegiaty płockiej na rok skontraktowany”⁵⁵. Zajęcia szkolne w Bodzanowie odbywały się w wynajętej izbie, nauczycielowi też nie zabezpieczono żadnego mieszkania. 41-letni na-

⁵¹ Tamże, s. 7. Starosta Bromirski skarżył się, że „w dniach i nocach potajemnym sposobem drzewa dębowe i chrusty wycinają, gajowych jako i ekonomia Miszewka często biją [...] gdy tychże mieszczan w borze zastaną, lżą i zabić odgrają się, koni i wołów z wozami i saniami w borach i lasach zabierać sobie nie pozwalają, na służących Manifestanta porywają się, szkody w borach i lasach dóbr Manifestanta Małoszewa i Krawieczyna na kilka tysięcy corocznie czynią, już od lat paśników w polach, borach i lasach dla swego inwentarza uzurpują”.

⁵² Tamże, sygn. 4263, s. 181–182; sygn. 4264, s. 57–59, sygn. 4265, s. 114; sygn. 4269, s. 116.

⁵³ J. Barański, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym w latach 1815–1864*, Pułtusk 2010, s. 11.

⁵⁴ S.K. Olczak, *Udział duchowieństwa diecezji płockiej w szkolnictwie elementarnym w okresie Komisji Edukacji Narodowej i w I połowie XIX stulecia*, „Studia Płockie” 1976, t. IV, s. 71–74.

⁵⁵ *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku*, z. 16, *Dekanat bodzanowski*, zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. M.M. Grzybowski, Płock 2008, s. 24.

uczyciel Tomasz Pniewski za naukę bodzanowskich dzieci nie pobierał pensji, miał „tylko cztery morgi gruntu przywiązanego do bakalarrii”⁵⁶.

Do szkoły elementarnej w Bodzanowie powinno uczęszczać około 100–115 dzieci, zazwyczaj uczęszczało 40 uczniów. Podczas kolejnej wizytacji przeprowadzonej w 1820 r. napisano, że zimą w szkole w Bodzanowie naukę pobierało 42 dzieci. Najgorzej z frekwencją uczniów było w porze letniej. W czerwcu 1821 r. wizytator odnotował w bodzanowskiej szkole obecność zaledwie pięciorga dzieci. Zatrudniony tu nauczyciel Tomasz Pniewski, z powodu złego prowadzenia, zwłaszcza pijaństwa, chwilowo był zwolniony z pracy⁵⁷.

Pozytywne zmiany w funkcjonowaniu szkoły elementarnej w Bodzanowie zaszły w roku szkolnym 1821/1822. Wynikało to z większego zainteresowania władz miejskich szkołą elementarną. Mieściła się ona w lokalu wynajętym od mieszczanina Stanisława Greszkiewicza, któremu płacono czynsz w wysokości 100 zł rocznie. W tym lokalu znajdowało się także mieszkanie dla nauczyciela. Z akt archiwalnych dowiadujemy się o źródłach utrzymania osoby nauczającej dzieci w Bodzanowie: „Dochód roczny nauczyciela czyni zł 400, z tego utrzymać musi życie i przykrycie, do tego ogrodów morgów magdeburgskich 3, lecz podłego gruntu, ordynarii w ziarnie żadnej”⁵⁸.

Znamienne, że władze oświatowe Królestwa Polskiego wyraziły zgodę na zatrudnienie na stanowisku nauczyciela w Bodzanowie, niedawno zwolnionego ze względu na pijaństwo, Tomasza Pniewskiego. W materiale archiwalnym znalazł się następujący zapis: „W mieście Bodzanowie, parafii tejże, dekanacie wyszogrodzkim obwodzie płockim jest nauczyciel Tomasz Pniewski mający lat 45, patentowany przez Wysoką Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”. Wcześniej musiał on uzyskać pozytywną opinię ze strony bodzanowskiego dozoru szkolnego, który „dał dobre zaświadczenie o jego zdolnościach i moralności”⁵⁹.

Wizytacje szkoły w Bodzanowie w następnych latach potwierdzały fakt uczęszczania do niej tylko uczniów z miasta, dzieci z okolicznych wiosek było niewiele. Katastrofalnie niską frekwencję odnotowywano zawsze w porze letniej. W raporcie z 1830 r. czytamy: „Szkoła elementarna jest w tym mieście, utrzymuje się ze składki dobrowolnej. Dzieci zdatnych do szkoły w całej parafii można liczyć do 300, lecz do szkoły tylko 8 chodzi. Nauczyciel jest dość zdolny i dobrych obyczajów, nazywa się P. Bastyłowicz”⁶⁰.

Jednym z negatywnych następstw klęski w wojnie z carską Rosją 1831 r., która na szczęście nie przyniosła miasteczkom powiatu płockiego dotkliwych

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ *Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu*. T. 1, *Wypisy z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku*, zebrał i do druku przygotował ks. M.M. Grzybowski, Warszawa–Łowicz 1995, s. 31–32.

⁵⁸ Tamże, s. 32.

⁵⁹ Tamże. Wydając opinię na temat Tomasza Pniewskiego, napisano, że „Zdatność nauczyciela i konduita jest najlepsza”.

⁶⁰ Tamże, s. 32.

zniszczeń, była postępująca rusyfikacja. W 1837 r. województwa przemianowano na gubernie. Bodzanów znalazł się w granicach guberni płockiej i w powiecie płockim.

Na przestrzeni 30 lat liczba mieszkańców Bodzanowa wzrosła z 399 osób w 1827 r. do 622 osób w 1857 r. Szczególnie widoczny był wzrost ludności wyznania mojżeszowego. W 1827 r. w Bodzanowie zamieszkiwało 90 Żydów (22,6%), a w 1857 r. – już 240 Żydów, co stanowiło 38,6% ogółu mieszkańców miasteczka⁶¹.

Do sytuacji miasteczek Królestwa Polskiego z połowy XIX w. odnoszą się dane zawarte w *Encyklopedii Powszechnej Orgelbranda*. W jednym z jej tomów czytamy: „Dziś Bodzanów liczy mieszkańców chrześcijan 402, Żydów 245, razem 647, domów drewnianych 66, ubezpieczonych na sumę rbs 32 370, dochód roczny kasy miejskiej wynosi rbs 238 kop. 95”⁶².

W świetle danych statystycznych z 1864 r. Bodzanów liczył 804 mieszkańców, w tym 439 Polaków i 361 Żydów. Przyrost ludności Bodzanowa, w którym w 1864 r. Żydzi stanowili blisko 45%, był o wiele wyższy aniżeli w Bielsku, zamieszkałym w 1864 r. przez 29,2% osób wyznania mojżeszowego⁶³.

W okresie międzypowstaniowym duży wpływ na regres demograficzny Bodzanowa i innych ośrodków miejskich powiatu płockiego miały epidemie cholery. Po raz pierwszy epidemia cholery zaczęła zbierać żniwo na Mazowszu Płockim latem 1831 r., z chwilą pojawienia się armii rosyjskiej. W 1831 r. zmarło głównie z powodu cholery 112 mieszkańców Bodzanowa wyznania rzymskokatolickiego, w wieku 35–70 lat⁶⁴. Po raz drugi epidemia cholery dała się we znaki mieszkańcom Bodzanowa w 1848 r. Zmarło wówczas 105 osób wyznania rzymskokatolickiego⁶⁵.

Rangę miasteczka podniósł fakt utworzenia 10 stycznia 1834 r. w Bodzanowie stacji pocztowej. Obsługiwała ona trakt pocztowy na trasie Warszawa–Jabłonna–Nowy Dwór–Modlin–Zakroczym–Wyszogród–Bodzanów–Płock. Stacja pocztowa w Bodzanowie faktycznie zaczęła funkcjonować od 1 kwietnia 1834 r., początkowo jako stacja poprzęgowa. Zapewne kłopoty z przeprawą przez częściowo zniszczony most na Mołtawie spowodowały, że w latach 1837–1842 stacja pocztowa została przeniesiona z Bodzanowa do wioski Reczyn. Stację pocztową w Bodzanowie przywrócono 1 stycznia 1843 r. Od dnia 16 sierpnia 1847 r. była to nie tylko stacja poprzęgowa, ale także ekspedycyjna. Pierwszym ekspedytorem stacji pocztowej w Bodzanowie był Maciej Szmigielski, w latach 1849–1851 stanowisko to pełnił Stanisław Mączewski⁶⁶.

⁶¹ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 45–47, 66–67.

⁶² *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. 3, Warszawa 1860, s. 857.

⁶³ J. Barański, *Struktura społeczno-ekonomiczna Bielska i Bodzanowa w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1864 r.)*, „Notatki Płockie” 1987, nr 2, s. 16–17.

⁶⁴ APP, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Bodzanów z 1831 r. Wśród zmarłych na cholere był m.in. burmistrz Bodzanowa – Jan Glinowiecki, lat 57, Akta zejścia, nr 69, k. 57.

⁶⁵ APP, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Bodzanów z 1848 r.

⁶⁶ M. Czernik, *Poczta Królestwa Polskiego w latach 1815–1851. Organizacja i dokumentacja działalności*, Wrocław 1987, s. 561.

Począwszy od lat 40. XIX w. władze Bodzanowa były więc zmuszone do systematycznej troski o stan mostu na Mołtawie. W kosztach jego remontu (w połowie XIX w. – 131 rubli) poza mieszkańcami Bodzanowa partycypował również Skarb Królestwa i dziedzic dóbr Staroźreby, czerpiący dochody z propinacji na terenie Bodzanowa⁶⁷.

W budżecie Bodzanowa na lata 1845–1847 znalazły się środki finansowe na „szkołę drzew topolowych do wysadzenia traktów jako też na założenie ogrodu drzew morwowych”⁶⁸.

W końcu lat 50. XIX w. władze miejskie Bodzanowa zatroszczyły się o właściwe wyposażenie biura burmistrza. U najlepszego bodzanowskiego stolarza Latarskiego zamówiono nową szafę na akta magistrackie, gdzie także miał się pomieścić podręczny księgozbiór składający się głównie z druków urzędowych⁶⁹.

Wciąż wiele czasu i pieniędzy pochłaniały władzom miejskim Bodzanowa spory graniczne z niektórymi dziedzicami folwarków sąsiadujących z Bodzanowem. Już od 1821 r. trwał spór ze starostą płockim, właścicielem prywatnych wsi Krawieczyn i Miszewko Garwackie o prawo korzystania z łąk i pastwisk oraz boru Garwacz. Często dochodziło do starć między mieszkańcami Bodzanowa ze strażnikami wynajmowanymi przez starostę.

W 1833 r. ówczesny starosta płocki Onufry Bromirski wystąpił z próbą mediacji, zamawiając u geodety Petrykowskiego dokładną mapę swoich posiadłości. Na podstawie tej mapy specjalna komisja, złożona z dwóch leśników i dwóch dozorców wyznaczonych przez Komisję Województwa Płockiego, w obecności „adiunkta, który specjalnie zjechał do Bodzanowa [...] dla położenia tamy napałów i gwałtów dotąd z obydwu stron popełnionych”, wyznaczyła „dukt Miszewka Garwackiego i redukt Bodzanowa”⁷⁰.

Ostatecznie spór graniczny między gminą Bodzanów i Onufrym Bromirskim o prawo korzystania z lasów i pastwisk zakończył się wiosną 1837 r.⁷¹ Wyznaczona została linia graniczna i usypano kopce graniczne, oddzielające terytorium miasta Bodzanowa i wsi prywatnych; Krawieczyn i Małoszewo, będących własnością Bromirskiego⁷².

W okresie międzypowstaniowym nadal miały miejsce starania władz miasteczka o przywrócenie prawa do dochodów z propinacji. Korzyści finansowe z funkcjonowania trzech karczem na terenie Bodzanowa nadal czerpał skarb Królestwa. Dwie karczmy w miasteczku należały do Ekonomii Rządowej Mąkolin,

⁶⁷ AGAD, KRSW, sygn. 4266, s. 26, s. 32.

⁶⁸ Tamże, s. 5–7.

⁶⁹ Tamże, sygn. 4267, s. 21.

⁷⁰ Tamże, s. 12–24.

⁷¹ Tamże, s. 72. Potwierdzeniem tego jest treść protokołu z posiedzenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 4 maja 1937 r.

⁷² Tamże, s. 24–25. Bromirski, chcąc zjednać sobie mieszkańców Bodzanowa zgodził się także na przekazanie miastu kilku niewielkich łąk znajdujących się w pobliżu duktu.

jedna zaś do dziedzica dóbr Staroźreby – wspomnianego wielokrotnie Bromirskiego, starosty płockiego⁷³.

W drugiej połowie lat 40. XIX w. starania bodzanowskich władz o przywrócenie prawa do propinacji, a tym samym zwiększenie dochodów kasy miejskiej, zakończyły się częściowym sukcesem. Decyzją z 31 maja 1847 r. Komisja Spraw Wewnętrznych odrzuciła starania starosty Bromirskiego, aby „prawo do propinacji mieszkańców Bodzanowa ograniczyć tylko do jednej karczmy zwanej Mąkolin”. Ustalono, że propinacja będzie prowadzona również „w innych częściach Bodzanowa, w szynkach i domach miejskich”⁷⁴.

W tym czasie jedna z dwóch karczem rządowych na terenie Bodzanowa została zlikwidowana. W połowie XIX w. dochody kasy miejskiej Bodzanowa wzrosły po przejściu jednej z dwóch karczem rządowych. Została ona wydzierżawiona wraz z Ekonomią Rządową Mąkolin p. Matuszewskiemu i przynosiła mu roczny dochód w wysokości 180 rbs. Dochody z drugiej karczmy na terenie Bodzanowa w wysokości 100 rbs rocznie nadal pobierał Bromirski⁷⁵.

Spór między starostą a miastem Bodzanów o prawo korzystania z propinacji zakończył się wiosną 1848 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, nawiązując do reskryptu Wydziału Administracji Sekcji Miast, podjęła decyzję korzystną dla mieszkańców miasteczka. W dokumencie Prokuraturii w Królestwie Polskim nr 663 z 23 marca 1848 r. znalazł się zapis, „iż prawo Skarbu Królestwa do propinacji w Mieście Bodzanowie ogranicza się do jednej tylko karczmy zwanej Mąkolińska, wskutek czego propinacji w innych miejscach Miasta Bodzanowa wykonywać, a tym samym i nowych szynków w innych miejscach i domach zakładać nie ma”⁷⁶.

Onufry Bromirski nie pogodził się z decyzją KRSW o częściowym pozbawieniu go dochodów z propinacji w Bodzanowie i „przeciw temu wyrokowi złożył opozycję”. W marcu 1850 r. wystąpił także o zwolnienie go z obowiązku partycypowania w kosztach remontu mostu w Bodzanowie, gdyż „on w Bodzanowie posiada tylko jedną karczmę, zajęłą ciągle na kwaterunek. Jeżeli zatem dochody propinacyjne mają stanowić zasadę do ponoszenia kosztów budowy mostu [...] to w takim razie skarb do nich pociągnięty być winien, albowiem Ekonomia Rządowa Mąkolin posiada w M. Bodzanowie dwie karczmy, od wszelkich ciężarów wolne i daleko większe z nich ciągnie korzyści aniżeli on”⁷⁷.

Po śmierci Onufrego Bromirskiego starania o przywrócenie prawa do propinacji w Bodzanowie kontynuowała, w imieniu nieletniego jego syna Władysława

---

⁷³ Tamże, sygn. 4265, s. 525; sygn. 4266, s. 26–37.

⁷⁴ Tamże, sygn. 4269, s. 123–125; sygn. 4266, s. 6. Warto nadmienić, że w budżecie Bodzanowa na lata 1845–1847 w dziale „Przychody” znalazła się składka w wysokości 7 rbs 50kop. od starosty Bromirskiego, jako dodatek do pensji burmistrza.

⁷⁵ Tamże, sygn. 4266, s. 182.

⁷⁶ AGAD, KRSW, sygn. 4268, s. 72.

⁷⁷ Tamże, sygn. 4266, s. 35–36. Ponadto Onufry Bromirski twierdził, „że koszta te najwłaściwiej Kasę Miejską ciężać by powinny, skoro taż kasa pobiera opłaty brukowego”.

żona zmarłego starosty Karolina. W 1867 r. Prokuratoria w Królestwie Polskim podtrzymała jednak swoją poprzednią decyzję⁷⁸.

W latach 60. XX w. Bodzanów nie był już miasteczkiem wyłącznie rolniczym. W 1864 r. uprawa roli była jedynym źródłem utrzymania dla 60 polskich rodzin, dla dwóch żydowskich i dla jednej rodziny niemieckiej zamieszkałej w Bodzanowie. Rolnictwo było więc źródłem utrzymania jedynie dla 140 mieszkańców Bodzanowa (24,6 ogółu mieszkańców). W tym samym czasie zajęcia pozarolnicze były podstawą utrzymania dla zamieszkałych w Bodzanowie 68 rodzin żydowskich, 30 rodzin polskich i jednej rodziny niemieckiej. Zatem w 1864 r. z zajęć pozarolniczych utrzymywało się łącznie 567 mieszkańców Bodzanowa (75,4% ogółu ludności). Wśród nich 196 Polaków, 267 Żydów i jeden Niemiec. Handel był głównym źródłem utrzymania dla 31 rodzin zamieszkałych w Bodzanowie, rzemiosło zaś – dla 58 rodzin. Członkowie 49 bodzanowskich rodzin utrzymywali się przy życiu, pracując jako wyrobnicy i służący.⁷⁹

Na początku lat 60. XIX w. Bodzanów posiadał 405 mórg gruntów rolnych i ogrodów. Były one w posiadaniu 57 rodzin utrzymujących się wyłącznie z uprawy roli. Dla trzech bodzanowskich rodzin źródłem utrzymania się było zarówno rolnictwo, jak i drobny przemysł. 57 mieszkańców Bodzanowa było właścicielami gruntów rolnych o powierzchni powyżej 3 mórg, trzech z nich uprawiało działki mniejsze niż 3 morgi. Do struktury upraw nawiązuje informacja, że bodzanowscy rolnicy „wysiewali 123 korce żyta, 61 korców pszenicy, 322 korce jarzyn”⁸⁰.

Począwszy od połowy XIX w. ludność żydowska Bodzanowa zdominowała handel. Prawie wszyscy mieszkańcy Bodzanowa płacący podatek od handlowych źródeł utrzymania byli wyznawcami mozaizmu. Przedstawiciele ludności żydowskiej wyłącznie dzierżawili dochody kasy miejskiej Bodzanowa, uzyskiwane w drodze licytacji. W opinii władz Bodzanowa fakt dzierżawienia dochodów kasy miejskiej przez żydowskich przedsiębiorców przysparzał miastu znacznych korzyści materialnych. W połowie XIX w. dzierżawcą „placu kancelaryjnego zabudowanego” w Bodzanowie był Ojzer Goldberg. Dochody z brukowego i jarmarcznego początkowo dzierżawił Michał Gips, a później – Hersz Sarna z Płocka⁸¹.

Tradycyjnie świetną okazję do handlowych transakcji dla Żydów z Bodzanowa i innych ośrodków miejskich powiatu płockiego stanowiły jarmarki odbywające się w połowie XIX w. w następujących terminach: „We Czwartek po Nawróceniu Śtego Pawła czyli po dniu 13 (25) Stycznia, w Środy: 2) po Niedzieli Środopostnej, 3) Po Śtym Stanisławie, czyli po dniu 26. Kwietnia (8 Maja), 4) Po Śtym Koście i Damianie, czyli po dniu 15 (27) Września, 5) po Śtym Łukaszu Ewangeliście, czyli po dniu 6 (18) Października, 6) po Śtym Klemensie, czyli po dniu 11 (28) Listopada. [...]”⁸².

⁷⁸ Tamże, sygn. 4268, s. 123–125; sygn. 4269, s. 123–125.

⁷⁹ AGAD, KRSW, sygn. 4266, s. 182–191.

⁸⁰ Tamże, s. 192–193.

⁸¹ AGAD, KRSW, sygn. 4266, s. 42, s. 62, s. 81, s. 112, s. 126; sygn. 4267, s. 117.

⁸² „Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej” 1851, nr 2, s. 1–2.

Na jarmarkach w Bodzanowie, na które przybywali nawet kupcy z Łowicza, można było korzystnie nabyć nie tylko konie i bydło, ale nawet podręczniki szkolne⁸³.

Warunki bytowe poszczególnych warstw ludności Bodzanowa w poważnym stopniu były zdeterminowane przez obciążenia podatkowe. Mieszkańcom miasteczka szczególnie we znaki dawał się obowiązek opłaty podymnego z szarwarkiem. Do tego dochodził tzw. kontygens liwerunkowy oraz składka transportowa z rekrutową. Mieszkańcy Bodzanowa byli zobowiązani do żywienia rekrutów przechodzących przez miejscowość i do udostępniania podwód rosyjskim żołnierzom. Posiadacze roli dodatkowo płacili czynsz gruntowy. Z kolei szynkarze płacili podatek konsensowy.

W okresie międzypowstaniowym w Bodzanowie nadal istniała szkoła elementarna. W kwietniu 1834 r. członkowie Towarzystwa Szkolnego w Bodzanowie wybrali nauczycielem miejscowej szkoły Aleksandra Czaplickiego. Miał on właściwe przygotowanie pedagogiczne, czego świadectwem był złożony wcześniej przez niego egzamin przed Komisją Gimnazjum Wojewódzkiego w Płocku⁸⁴.

W roku szkolnym 1839/1840 do szkoły w Bodzanowie uczęszczało 25 dzieci, w tym 16 chłopców i 9 dziewcząt. Wszyscy uczniowie pochodzili z rodzin mieszczkańskich. Nauczycielem szkoły w Bodzanowie był wówczas 28-letni Jan Monczewski, katolik pochodzenia szlacheckiego, urodzony w guberni płockiej. Mający sześcioletni staż nauczycielski Jan Monczewski był absolwentem Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu. Pobierał pensję w wysokości 300 złp.⁸⁵

W latach 60. XIX w., ale też wcześniej, władze Bodzanowa, podobnie jak większości miasteczek Mazowsza północnego, nie uwzględniły żadnej kwoty na wsparcie miejscowej szkoły elementarnej. Główną tego przyczyną były niskie dochody Bodzanowa, np. w budżecie miasteczka na lata 1860–1862 po stronie przewidzianych dochodów było zaledwie 259 rb.⁸⁶

Mieszkańcy Bodzanowa zaświadczyli o swoim poparciu dla idei walki o niepodległość z chwilą wybuchu powstania styczniowego. W świetle danych władz carskich do partii powstańczych zaciągnęli się następujący mieszkańcy Bodzanowa: Jan Grabowski, Jan Kozłowski, Franciszek Kucharski, Ignacy Kuliński, Franciszek Kuskowski, Walenty Poznański, Jakub Rogulski, Stanisław Rokicki,

---

⁸³ S. Malinowski, *Ruchawka, Powieść osnuta na tle wydarzeń Powstania Styczniowego*, Warszawa 1939, s. 55.

⁸⁴ Archiwum Państwowe w Płocku (APP), Gimnazjum Męskie w Płocku 1819–1914, sygn. 64, k. 17–18, 32–33.

⁸⁵ *Spis imienny urzędników i nauczycieli szkół i zakładów naukowych Okręgu Naukowego Warszawskiego w roku szkolnym 1839/40*, [w:] *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, wybór, wstęp i opracowanie K. Poznański, Warszawa 1993, s. 355. Podobną pensję pobierał Maciej Wojciechowski – nauczyciel z Drobina, a pensję znacznie wyższą, bo w wysokości 570 złp – nauczyciel szkoły w Wyszogrodzie, mający za sobą dziewiętnastoletni staż pracy w szkolnictwie i na utrzymaniu rodziny.

⁸⁶ Środki finansowe na wspieranie swojej szkoły nie zostały uwzględnione nawet w budżecie znacznego miasta guberni płockiej, jakim był Różan. W opracowanym budżecie Różana na lata 1860–1862 po stronie dochodów widniała kwota 1070 rb.; J. Barański, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym w latach 1815–1864*, Pułtusk 2010, s. 470.

Ludwik Rosiński, Aleksander Sosiak oraz Dominik i Julian Śladowscy. Spośród nich śmierć na polu bitew ponieśli Walenty Poznański i Stanisław Rokicki. Za przestępstwa polityczne został aresztowany inny z mieszkańców Bodzanowa – Leonard Pawłowski⁸⁷.

Dużym wydarzeniem dla mieszkańców Bodzanowa było wkroczenie latem 1863 r. do miasteczka jednego z powstańczych oddziałów. Na widok „polskiego wojska” chłopci z okolicznych wiosek wołali: „Niech was Bóg prowadzi”. Rosjanie, wiedząc o zbliżaniu się dużego oddziału „buntowników”, uciekli z Bodzanowa. Jego mieszkańcy zgotowali powstańcom wspaniałe przyjęcie, częstując ich jadłem i napojami. Bodzanowskie dziewczęta śpiewały na cześć niespodziewanych gości patriotyczne pieśni. Na wiadomość o zbliżaniu się dużego rosyjskiego oddziału następnego dnia o świcie powstańcy opuścili Bodzanów⁸⁸.

Owacyjne przyjęcie „buntowników” przez mieszkańców Bodzanowa oraz solidarne płacenie przez miejscową ludność podatku narodowego na cele powstania stały się przyczyną odwołania burmistrza Andrzeja Błońskiego, pełniącego swój urząd od 1861 r. Chwilowo zastępowali go dwaj ławnicy: Wincenty Pokorski i Adam Regulski. Jesienią 1863 r. urząd burmistrza Bodzanowa objął Stanisław Borszczewski, całkowicie uległy wobec zarządzeń władz carskich⁸⁹.

Istotne zmiany w sytuacji społeczno-ekonomicznej mieszkańców Mazowsza przyniósł ukaz cara Aleksandra II z 1 czerwca 1869 r. zamieniający 336 miast i miasteczek w Królestwie Polskim na osady. W świadomości kilku jego pokoleń funkcjonuje stereotyp, że przyczyną utraty praw miejskich przez wiele ośrodków miejskich było duże zaangażowanie ich mieszkańców w powstanie styczniowe.

Należy zaznaczyć, że dyskusje przedstawicieli władz carskich i Królestwa Polskiego na temat celowości zamiany wielu miast i miasteczek na osady trwały już w I połowie XIX w. Zdarzały się nawet starania z powodów ekonomicznych o rezygnację z praw miejskich, zgłaszane przez poszczególne miasteczka. Od 1846 r. prowadzono prace nad statystyką miejską i rozważano kwestie tak licznych w kraju mieszczan-rolników. Wydanie ukazu uwłaszczeniowego z marca 1864 r. przyspieszyło prace nad ukazem o zamianie miast Królestwa Polskiego na osady. W 1865 r. opracowano ankietę na temat stanu poszczególnych miast i rozesłano ją do wszystkich magistratów. Uzyskane tą drogą dane statystyczne stały się podstawą do podjęcia ostatecznych decyzji w zakresie zamiany poszczególnych miasteczek na osady⁹⁰.

W następstwie ukazu cara Aleksandra II z 1 czerwca 1869 r. Bodzanów utracił prawa miejskie. Taki sam los spotkał inne dwa miasteczka powiatu płockiego – Bielski i o wiele większy od Bodzanowa pod względem liczby mieszkańców – Drobin. W tej sytuacji, począwszy od 1870 r., na terenie powiatu płockiego wystę-

⁸⁷ APP, Naczelnik Wojenny Powiatu Płockiego, sygn. 7, k. 7–8.

⁸⁸ S. Malinowski, dz. cyt., s. 154, 158.

⁸⁹ AGAD, KRSW, sygn. 4267, s. 119, s. 162.

⁹⁰ Szeroko na ten temat R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1.

powwały tylko dwa miasta: Płock i Wyszogród. Na całym Mazowszu do rzędu osad zdegradowano 66 miejscowości, pozostały tylko 33 miasta⁹¹.

Władze carskie poczyniły duże starania, by zdegradowane do kategorii osad dotychczasowe miasteczka włączyć do gmin wiejskich funkcjonujących na podstawie ukazu z 1864 r. Osada Bodzanów została włączona do gminy Mąkolin. Struktura władz gminy, sposób wyboru wójta, rola pisarza gminnego powodowały, że była ona tylko w niewielkim stopniu organem samorządowym. Była przede wszystkim jednostką administracyjną uzależnioną od władz szczebla powiatowego i wygodnym narzędziem umożliwiającym szybką rusyfikację społeczeństwa. W zamierzeniu władz ludność osad, zajmująca się głównie zajęciami rolniczymi, miała być bardziej lojalna wobec caratu aniżeli ludność dużych ośrodków miejskich.

Ogromne, a zarazem zrozumiałe rozgoryczenie mieszkańców Bodzanowa budziła natomiast decyzja władz carskich o lokalizacji urzędu gminnego nie w Bodzanowie, a odległej o 4 km wsi Mąkolin. Tę decyzję można było faktycznie postrzegać w kategorii kary za duże zaangażowanie się mieszkańców Bodzanowa w powstanie styczniowe.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4262–4269.

I Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1815–1831, sygn. 80.

Archiwum Państwowe w Płocku

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Bodzanów z 1831 r.

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Bodzanów z 1848 r.

Gimnazjum Męskie w Płocku 1819–1914, sygn. 64

Naczelnik Wojenny Powiatu Płockiego, sygn. 7.

Źródła drukowane

„Dziennik Urzędowy Departamentu Płockiego” 1815, nr 219.

„Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej” 1851, nr 2.

Gawarecki W.H., *Opis Topograficzno-Historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej*, Warszawa 1825.

Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu. T. 1, *Wypisy z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku*, zebrał i do druku przygotował ks. M.M. Grzybowski, Warszawa–Łowicz 1995.

Spis imienny urzędników i nauczycieli szkół i zakładów naukowych Okręgu Naukowego Warszawskiego w roku szkolnym 1839/40, [w:] *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, wybór, wstęp i opracowanie K. Poznański, Warszawa 1993.

---

⁹¹ Tamże, s. 198; J. Łukasiewicz, *W granicach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1806–1914*, [w:] *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa 1968, s. 277.

Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810, „Kwartalnik Statystyczny” 1925.

Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi, Warszawa 1827.

Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe, wybór, wstęp i opracowanie K. Poznański, Warszawa 1993.

Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. II, Poznań 1962.

Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930.

Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku, z. 16, *Dekanat bodzanowski*, zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. M.M Grzybowski, Płock 2008.

Opracowania

Barański J., *Struktura społeczno-ekonomiczna Bielska i Bodzanowa w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1864 r.)*, „Notatki Płockie” 1987, nr 2.

Barański J., *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym w latach 1815–1864*, Pułtusk 2010.

Czernik M., *Poczta Królestwa Polskiego w latach 1815–1851. Organizacja i dokumentacja działalności*, Wrocław 1987.

Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. II, Warszawa 1966.

Encyklopedia Powszechna Orgelbranda, t. 3, Warszawa 1860.

Kociszewski A., *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1984.

Kociszewski A., *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, [w:] J. Szczepański (red.), *Dzieje Mazowsza – lata 1795–1918*, t. III, Pułtusk 2012.

Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1.

Łukasiewicz J., *W granicach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1806–1914*, [w:] *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa 1968.

Olczak S.K., *Udział duchowieństwa diecezji płockiej w szkolnictwie elementarnym w okresie Komisji Edukacji Narodowej i w I połowie XIX stulecia*, „Studia Płockie” 1976, t. IV.

Malinowski S., *Ruchawka, Powieść osnuta na tle wydarzeń Powstania Styczniowego*, Warszawa 1939.

Suligowski A., *Rys historyczny dotyczący zarządu miast w Królestwie Polskim*, Radom 1907.

Szczepański J., *Przemiany społeczno-gospodarcze miast Mazowsza Północnego w XIX i XX wieku (do 1939 r.)*. *Zarys problematyki badawczej*, [w:] J. Szczepański, R. Turkowski (red.), *Miasta Mazowsza w XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia społeczno-gospodarcze i kulturowe (do 1939 r.)*, Pułtusk–Warszawa 2013.

Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.

Government Town of Bodzanów (1808–1869): Selected Problems of Social and Economic Life

Abstract: This article is an attempt to outline the social and economic life of Bodzanów – the smallest town in Northern Mazovia during the times of the Duchy of Warsaw and the Kingdom of Poland (1808-1868). It presents the ethnic, religious, and professional structure of the inhabitants of Bodzanów, their main sources of income (agriculture, crafts, trade), and the importance of the Jewish population in the economic life of the town. The author devotes a lot of space to the financial management of municipal authorities, the income and expenses of the municipal treasury, border disputes with the owners of landed estates adjacent to the territory of Bodzanów. Through the prism of the functioning of the municipal authorities of Bodzanów he sees the causes of the economic stagnation of Mazovian towns, which at the end of the 1860s led to the publication of an ordinance by Tsar Alexander II to convert most of the cities of the Kingdom of Poland into settlements.

Keywords: Bodzanów, 19th century, budget, mayor, Mazovia, town, agriculture, crafts, education